

УДК 261.7

ВПЛИВ ІДЕОЛОГЕМИ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ» НА СТАНОВЛЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА В РОСІЇ

Галіченко М. В.

Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Україна,
Житомир

Проаналізовано вплив ідеологем «Москва – Третій Рим» на взаємини між церквою, державою та суспільством у контексті самодержавної моделі управління в Росії.

На підставі аналізу ідеологем встановлено, що можливість втілення Царства Божого пов'язана з православною церквою, яка може реалізувати свою місію лише у християнській державі через союз з царською владою. Цар постає захисником чистоти віри, прав православної церкви та її вірних. Реалізація цієї ідеологем дозволила підвищити авторитет влади правителя та відкрити можливості для зовнішньої експансії Росії.

Ключові слова: влада, месіанізм, православ'я, церква, експансія.

Галіченко М. В. Влияние идеологии «Москва – третий Рим» на становление самодержавия в России/ Житомирский государственный университет имени Ивана Франка, Украина, Житомир

Проанализировано влияние идеологии «Москва – Третий Рим» на взаимоотношения между церковью, государством и обществом в контексте самодержавной модели управления в России.

На основании анализа идеологии установлено, что возможность воплощения Царства Божьего связана с православной церковью, которая может реализовать свою миссию только в

христианском государстве через союз с царской властью. Царь является защитником чистоты веры, прав православной церкви и ее верующих. Реализация этой идеологемы позволила повысить авторитет власти правителя и открыть возможности для внешней экспансии России.

Ключевые слова: власть, мессианизм, православие, церковь, экспансия.

Galichenko M. V. influence ideological «Moscow – third Rome» on the formation of autocracy in Russia/ Ivan Franko Zhytomyr State University, Ukraine, Zhytomyr

The influence of the ideology of «Moscow – Third Rome» on the relationship between church, state and society in the context of an autocratic model of governance in Russia.

On the basis of ideological found that the feasibility of the Kingdom of God is linked with the Orthodox Church, which can realize its mission only Christian country through an alliance with the royal power. King appears defender purity of faith, the rights of the Orthodox Church and its faithful. The implementation of this ideology has improved the credibility and authority of the ruler to open opportunities for foreign expansion in Russia.

Key words; power, messianism, orthodoxy, church, expansion.

Вступ. Ідеологема «Москва – Третій Рим» відіграла важливу роль у процесі формування самодержавної моделі державно-церковних відносин у Росії. Цю роль можливо досягнути проаналізувавши історичні обставини утвердження самодержавства, його зовнішньо та внутрішньополітичні аспекти, форми та механізми взаємодії між світською та церковною владою, а також вплив церкви на об'єднання руських земель навколо Москви.

Розпад Радянського Союзу актуалізував питання про моделі розвитку Росії, які б відображали її історичний досвід державотворення, формували новий суспільний договір та механізми реалізації влади. На думку Л. І. Новікової та І. М. Сіземської, історія російської суспільної думки дозволяє виділити три моделі розвитку Росії: самодержавну, соціалістичну та ліберальну [10, с. 6]. Кожна з цих моделей має різні можливості для реалізації.

Найбільш прийнятною та перспективною для російського суспільства, на нашу думку, постає самодержавна модель управління. Це обумовлено тим, що формування та розвиток російської державності визначався наявністю самодержця, який контролював усі сфери життя суспільства.

Проблема становлення самодержавства в Росії є досить актуальною. Проте лише частина сучасних дослідників звертає увагу на вирішальне значення релігійного чинника у цьому процесі. Варто відзначити роботи М. Асонова, О. Гребенкіна, М. Долгих, Г. Івакіна, О. Ляхової та ін. [1; 4; 5; 6; 9]. У цих роботах недостатньо відображено саме вплив ідеологем «Москва – Третій Рим» на процес становлення самодержавства, основні ідеї Філофея зазнали спрощення та розглянуті поза історичним контекстом.

Метою статті є дослідження впливу ідеологем «Москва – Третій Рим» на взаємини між церквою, державою та суспільством у контексті самодержавної моделі управління в Росії. Для досягнення мети слід виконати такі завдання: 1) проаналізувати політичні ідеї Філофея; 2) розглянути передумови та причини становлення самодержавства в Росії; 3) охарактеризувати взаємини між державою та церквою в контексті самодержавної моделі управління.

Між ідеологемою «Москва – Третій Рим» та самодержавною моделлю існує чіткий хронологічний взаємозв'язок. На переконання більшості сучасних російських дослідників процес становлення самодержавства в Росії припадає на XV – XVI ст., коли виникає Московська централізована держава, спочатку у вигляді князівства, а потім – царства [1; 4; 5; 6; 7; 9]. Вінчання на царство Івана IV у 1547 році та проголошення патріархії Російської православної церкви у 1589 році постають головними віхами цього процесу. Поява ідеологеми «Москва – Третій Рим» у 20 – 30-х рр. XVI ст. безпосередньо передує цим подіям та ідеологічно їх обґрунтовує. Філофей проголошує Московське князівство останнім православним царством у світі. Він актуалізує необхідність практичної реалізації візантійського розуміння християнського царства, яке було окреслено у посланні 1393 року Вселенського патріарха Антонія IV великому князю Василю I. Патріарх наголосив на взаємозв'язку між церквою та царством. Він зазначав, що неможливо християнам мати церкву та не мати царя. Єдиною причиною для відмови від визнання влади царя є його відступ від вчення церкви, репресії проти неї, а також запровадження нововведень, які не відповідають церковним канонам та традиції. Тобто лише цар-єретик перестає бути царем. Царство та церква знаходяться у тісному союзі, доповнюють одне одну, тому їх неможливо розділити. Патріарх наголосив на тому, що може бути лише один цар. Апостол Петро сказав: «Бога бійтеся, царя шануйте». На думку Антонія IV, вживання титулу «цар» в однині є підтвердженням єдності християн під владою одного правителя. Незважаючи на напади ворогів, оточення Візантійської імперії язичниками, імператор все рівно є найвищим правителем для всіх християн. Жоден інший правитель не може претендувати на його статус, бо він є богообраним. Отже, Москва аби бути «Третім Римом» потребувала власного царя та патріарха. Ця

потреба актуалізується Флорентійською унією, яка дозволяє оголосити греків відступниками від православної віри, а імператора – єретиком. Саме тому не можливо погодитись з тими сучасними російськими дослідниками, які наголошують на обмеженому функціонуванні ідеологеми «Москва – Третій Рим», її маргінальному характері у порівнянні з ідеями московських книжників [12]. Особливо зважаючи на безпосередню згадку цієї ідеологеми у грамоті 1589 року про запровадження патріархії у Росії.

На думку А. Горського, у домонгольську добу титул «цар» використовувався переважно на позначення іноземних правителів. Його використання по відношенню до місцевих князів не передбачало претензій на створення царства [3]. Можна пригадати коронацію Данила Галицького легатом папи Інокентія IV. У 1257 році папа Олександр IV нагадав Данилові Галицькому про його королівський титул та його визнання католицькою церквою [14, с. 14].

Формування російського самодержавства пов'язано з включенням руських земель до складу Золотої Орди. Цьому сприяв ряд факторів. По-перше, монголи запровадили систему, котра ґрунтувалася на підкоренні підданих абсолютній владі правителя (хана). Князі, які отримували ярлик на правління, потрапляли в залежність від хана, спирались на його військову могутність для проведення власної політики, боротьби з конкурентами. На думку О. Гребенкіна, саме це сприяло нівеляції ролі народного віча, неможливості формування парламентських механізмів здійснення влади, відсутності станово-представницької структури. Монгольське панування сприяло формуванню комплексу неповноцінності у російських правителів. Саме у цей період титул «цар» починає розумітись у значенні цілком суверенного правителя. Прагнення до незалежності поступово ототожнюється з необхідністю створення власного царства. Виникає

постійне намагання компенсувати власну неповноцінність на зовнішній арені. На думку дослідника, ідеологема «Москва – Третій Рим» повинна була з одного боку зробити правлячу династію давнішою за монголів через зв'язок з Римом та Візантією, а з іншого – показати на фоні їхнього занепаду власну велич, правильність обраної самодержавної моделі [4, с. 151-152]. По-друге, саме підтримка Москви Ордою забезпечила їй перемогу над іншими центрами об'єднання земель колишньої Київської Русі (Новгород, Тверь, Нижній Новгород). Москва від вірного данника еволюціонувала у спадкоємця Орди, захопивши землі останньої та інтегрувавши у свою соціальну структуру татарські роди, які склали значну частину російського дворянства. Як зазначає Є. Шмурло, російське самодержавство зростала у двох напрямках: усвідомлення незалежності від інших держав та утвердження повноти влади московського князя у межах власної держави [15, с. 138]. Важливо наголосити на тому, що у монгольський період московський князь знаходився у подвійній залежності: у політичному плані від Золотої Орди, а в релігійному – від Візантійської імперії. Варто погодитись з думкою Д. Д. Оболенського про існування Візантійської співдружності націй [11]. Можливість такої подвійної політичної залежності була закладена релігійною політикою монголотатар, які підтвердили та захистили права православної церкви на землях колишньої Київської Русі. Таким чином, в умовах феодалної роздрібненості і татарського панування православна церква перетворилась на єдиний об'єднуючий чинник. Призначення церковної ієрархії, яке здійснювалося з Константинополя, дозволило зберегти духовно-політичну єдність Візантійської співдружності націй. Отже, стати повноправним царем та самодержцем московський князь міг лише після остаточного падіння цих політичних утворень. Флорентійська унія 1439 року дала можливість розпочати процес

проголошення автокефалії Російської православної церкви, а падіння Візантійської імперії у 1453 році звільнило від підкорення владі імператора, як єдиного правителя усєї християнської ойкумени. Ці зміни зробили невідворотним зіткнення з Ордою.

Варто наголосити на тому, що влада хана сприймалася як легітимна, будь які спроби спротиву їй потребували покарання. Прикладом цього постають дві події пов'язані з діяльністю Дмитра Донського. У 1380 році він виступає проти Мамаю, який постає узурпатором, адже не належав до династії Чингізидів, а тому не міг стати ханом. Перемога на Куликовому полі не є перемогою над Ордою, не є запереченням влади татар. Влада татар встановлена Богом. Вона постає карою за гріхи руських князів періоду феодальної роздробленості. Для цього періоду є характерним ототожнення історії Русі з історією єврейського народу. Покараний за гріхи, він втрачає право на політичну владу та незалежність. Доля Києва у цей час дуже схожа на долю Єрусалиму. Святе місто, що переживає занепад та руйнування (у 1482 році кримські татари піддали місто жахливому грабунку). Саме тому, коли хан Тохтамиш вирушає 1382 року на Москву, Дмитро Донський залишає її. Він не має право воювати зі своїм правителем. Падіння Візантії принципово змінило ситуацію. Москва залишилася останньою православною державою, яка мала змогу відстояти свою самостійність. Трагічне переживання занепаду християнської імперії потребувало рішучих дій для порятунку православ'я. Це дало змогу активізуватись православному духовенству. Саме воно переконало князя у необхідності позбавитись залежності від Орди. Необхідність розбудови автокефальної церкви потребувала сильної політичної влади. У цьому контексті поява ідеологеми «Москва – Третій Рим» постає цілком закономірним результатом діяльності руських книжників XV ст.

Однією з важливих передумов формування ідеологеми «Москва – Третій Рим» була боротьба між «йосифлянами» та «нестяжателями». Вона впливає на розуміння Філофеем моделі державно-церковних відносин. У центрі полеміки між цими релігійними течіями знаходилися питання про церковні землеволодіння та посилення царської влади у Росії. Фактично у конфронтації знаходилися дві моделі розвитку держави: «Свята Русь» (панування церковної влади над світською) та «теократична імперія» (підкорення церкви владі царя). Ідеологема «Москва – Третій Рим» постає результатом «йосифлянського» підходу до розбудови державно-церковних відносин. Церква визнає право московського правителя на владу і підкоряється йому. Філофей наголосивши, що саме Москва є «Третій Рим» з одного боку позбавляє цього права інших претендентів (Тверь та Новгород), а з іншого створює можливість розбудувати теократичну імперію. На думку Г. Івакіна, в ідеологемі «Москва – Третій Рим» розвивається та уточнюється «йосифлянське» розуміння природи царської влади, її призначення, взаємини з підданими та церковною організацією. Досягненням Філофея, на думку дослідника, є розробка питання про значення законної царської влади для усієї руської землі. Влада московського князя Василя III пов'язується з правлінням Володимира Великого та Ярослава Мудрого [6, с. 89]. Отже, можна зробити висновок, що влада Москви є законною для усіх земель колишньої Київської Русі. Відбувається об'єднання київського та московського періодів у російській державницькій традиції.

Політичні аспекти ідеологеми «Москва – Третій Рим» Філофей розкривав у посланнях до М. Г. Місюри-Мунехіна та до великого князя московського Василя Івановича. У першому посланні, аналізуючи причину занепаду папського Риму, окрім втрати чистоти віри, він звертає увагу на діяльність Карла Великого. У Філофея вона не

поступається за негативними наслідками для християнського світу ересі Аполлінарія та діяльності папи Формози, який вважається одним з ініціаторів розколу між православними та католиками. Саме коронація імператором Священної Римської імперії Карла Великого призвела до розколу. Цей момент в політичному плані є надзвичайно важливим, адже якщо існує одна християнська церква, тоді має бути і один імператор, який виступає її захисником [2]. Проголошення Карла Великого імператором призводить до політичного конфлікту з візантійськими імператорами, який тільки загострює церковне протистояння, що в XI столітті завершиться остаточним розколом єдиної християнської церкви. Таким чином Карл Великий є узурпатором.

Філофей наголошував, що «Перший Рим» відпадає від віри і вже не може бути християнським царством. Розпочинається епоха «Другого Риму», яка завершиться захопленням у 1453 році турками Константинополя. Незважаючи на укладання Флорентійської унії 1439 року, яка сприймається як зрада православної віри, Константинополь все таки зберігає свою духовну сутність, але втрачає політичну незалежність [2]. Таким чином висловлюється думка, що православна церква може реалізувати свою місію лише при наявності сильної влади. Сильна влада оформлюється як влада царя, який безпосередньо відповідає за духовний стан своєї держави.

У посланні до великого московського князя Василя III конкретизується роль царя у християнському царстві. Московський цар – єдиний християнський цар в усьому Всесвіті. Він є вищим за римського та константинопольського правителів. Владі царя підкоряються усі християни, які зберегли православну віру незалежно від того, де вони мешкають, адже цар є опікуном та захисником вселенської святої апостольської церкви пресвятої Богородиці.

Філофей закликав князя пам'ятати про свою велику місію. Для її виконання треба пам'ятати про дві заповіді. Перша полягає у дотриманні чистоти віри через збереження практики освячення хресним знаменням. Неповага до хреста є, на думку апостола Павла, причиною загибелі. Друга заповідь наголошує на обов'язку князя дбати про наповнення церков єпископами, повагу до прав монастирів.

Це звернення, на думку більшості дослідників, пов'язане з затягуванням призначення новгородського єпископа. Завдяки піклуванню над православною цервою Василь III зможе зрівнятися у славі з Володимиром Великим та Ярославом Мудрим. Цар повинен уникати зростання у державі кривд, які наблизять прихід Антихриста. Окрему увагу Філофей звертав на обов'язок князя боротись з содомським гріхом. «І якщо добре впорядкуєш царство своє, тоді будеш сином світла та мешканцем небесного Єрусалиму, бо як вище тобі писав, так і тепер кажу: зберігай та утримуй, благочестивий цар, тому що всі християнські царства зійшлися в твоєму одному, що два Рими пали, а третій стоїть, четвертого ж не буде. І твоє християнське царство іншим не зміниться» [2].

Враховуючи велике значення, яке Філофей відводив у своїй ідеологемі «симфонії» світської та церковної влади, постає необхідність проаналізувати її реалізацію на різних етапах розвитку державно-церковних відносин у Росії.

Варто відзначити, що термін «симфонія» використовують, передусім, для позначання візантійської моделі державно-церковних відносин. Б. Успенський зазначає, що після падіння Візантійської імперії здійснюється спроба її реставрації у Московському князівстві. Москва прагне до побудови теократичної держави. Проте, відсутність інтенсивних контактів з Константинополем через не визнання самочинно проголошеної автокефалії Російської православної церкви,

призводить до того, що росіяни орієнтуються не на реально існуючу традицію, а на власні уявлення про теократію, у якій ідеологія відіграє провідну роль. Відбувається запозичення форм, котрі наповнюються принципово новим змістом. Отже, Б. Успенський закликає враховувати специфіку російського розуміння харизми царя та патріарха, взаємовідносини між ними [14, с. 13]. Це є нова модель, яка потребує окремого аналізу в контексті самодержавної монархії.

С. Лур'є наголошує на тому, що у Російській імперії відбулося накладання релігійної та державницької парадигм: міць держави пов'язувалась з могутністю православ'я, зростання ролі православ'я відбувалося шляхом посилення держави. Результатом цього стала сакралізація держави. Російське перестало бути етнічною характеристикою, а постало державною. Таким чином православне стає російським. Кожен православний є належним до російської держави. Дослідниця вбачає головне завдання російської держави у розширенні меж православного світу та збільшенні чисельності православного народу [8, с. 56]. Це потребує союзу між державою та церквою, адже держава приєднує нові території, а церква має провести на них місіонерську роботу. Ідеологема «Москва – Третій Рим» стверджує, що Московське царство є останнім православним царством на землі. В основу цього царства покладена єдність православного царя та патріарха. Отже, в одному царстві має бути уніфікована світська та церковна влада. Проте, у процесі реалізації цієї ідеологеми Російська імперія зіштовхнулася з проблемою Грузинської православної церкви, яка мала власного патріарха та більш давню православну традицію. Неможливість вирішити грузинське та вірменське питання та інтегрувати їх до офіційного російського православ'я, на думку С. Лур'є, зумовлює кризу російської імперської свідомості та неможливість остаточної реалізації зазначеної

ідеологеми. Окрему увагу дослідниця пропонує звернути на те, що Російська імперія не зробила спроб захопити Константинополь, хоча мала кілька таких нагод у XIX ст. Вона вважає, що звільнення Константинополя призвело б до втрати Москвою статусу «Третього Риму». Візантійська імперія сприймалася як конгломерат різних народів, що сповідували православ'я. Вона було протилежністю Російській імперії. Ці імперії єднують універсалізм (православна віра домінує над етнічністю), ізоляціонізм (звеличення себе на фоні інших народів, які сприймаються як варвари), влада імператора охоплює увесь світ. Проте, у російському варіанті усі ці компоненти є протилежними візантійським [7]. Ізоляціонізм пов'язаний з психологічною травмою, коли раптово усі християни окрім росіян впали у ересь через Флорентійську унію. Таким чином, контакти з іноземцями перетворились на загрозу чистоті російської віри. Звідси універсалізм, який обмежує світ російським царством, де є справжня віра. Утвердження самодержавства, яке суттєво відрізнялося від візантійської автократії.

Розглянемо, яким чином «симфонія» була реалізована в державно-церковних відносинах Московського царства та Російської імперії.

Вперше принцип симфонії держави та церкви зафіксовано в передмові до 6 новели імператора Юстиніана (VI ст.), в якій наголошується, що священство та царство є два служіння в єдиному державно-церковному тілі. Без християнської церкви немає християнської імперії, а загибель імперії загрожує існуванню церкви. На думку Д. Стремоухова, за часів Македонської династії візантійська ідеологія зазнала впливу месіанства й саме в такому варіанті потрапляє в результаті хрещення на руські землі [13, с. 427].

Спираючись на це, візантійські імператори залишили за собою право на призначення митрополита та єпископів для Київської Русі. Спроба призначення Ярославом Мудрим митрополитом Іларіона не змінила усталеної традиції. Феодальна роздробленість та монголо-татарська навала призвели до залежності збереження майнових прав церкви від ханської влади Золотої Орди та налагодження стосунків з місцевими князями. В свою чергу, князі були зацікавлені в підтримці з боку церкви, яка мала значну духовну владу та стійкий зв'язок з населенням.

Початок самостійного розвитку російського православ'я був пов'язаний з жорсткою боротьбою релігійних течій, які запропонували дві протилежні моделі розвитку держави: «Свята Русь» та теократія. Розпочинається процес побудови теократичної держави. На першому етапі спостерігається утвердження ідей про перевагу священства над владою князя. Як наголошував Йосип Волоцький: якщо цар підпадає під владу гріхів, то він перетворюється на мучителя. І владі такого царя можна не підкорятись. Тобто не уся влада від Бога. Проте згодом «йосифляни» зробили багато для сакралізації самодержавної влади в Росії та обґрунтування вселенського значення Московського царства, яке постало оплотом православ'я після падіння Візантійської імперії. Йосиф Волоцький зазначав, що влада російського правителя від Бога і він є самодержцем. При цьому він вірив, що церква зможе впливати на царя шляхом порад. Проте вже Іван IV вирішив поставити себе над церквою та зробити свою владу необмеженою. Це завершилось трагічним конфліктом з митрополитом Філіпом.

XVII століття стало важким періодом випробування на міцність «симфонії» держави та церкви. Смута, яка призвела майже до загибелі Московського царства, поставила питання про можливість виконання владою функції захисту православ'я. Але православна церква,

використовуючи свої міцні стосунки з населенням, змогла організувати протидію загарбникам та започаткувати й освятити нову династію Романових, захистивши «останнє православне царство» від зникнення. Нова династія намагалася відігравати важливішу роль в житті православного світу, а тому мала завершити політику самоізоляції та націоналізації. Показовим в цьому плані був період володарювання Олексія Михайловича. Його політика просування на Південь, включення українських та білоруських земель, планування визволення поневолених слов'янських народів Балкан сприяла остаточному утвердженню імперських устремлінь. Проте це потребувало проведення реформ російського православ'я.

Цю місію взяв на себе патріарх Нікон. Діяльність Нікона сприяла побудові рівноправних відносин між державою та церквою. Проте церковна реформа була досить негативно сприйнята православним населенням. Тому, з метою залагодження суспільного конфлікту, цар усуває патріарха й розпочинає епоху підпорядкування церкви державі. Розкол православної церкви призвів до того, що велика маса православного населення сприйняла реформу як відступ від православ'я, а, отже, загибель православного царства і перехід в пряму опозицію до влади, яка відтепер є владою Антихриста.

Петро I вирішує зробити основний наголос на політичній складовій ідеологеми «Москва – Третій Рим». З цією метою він вирішує побудувати нову столицю, яка буде нагадувати Рим. Таке захоплення Заходом призводить до вестернізації Росії, яка порушує симфонію держави і церкви. Ліквідація патріаршества та заміна його Синодом, який став фактично державною установою, завдало величезної шкоди розвитку православної церкви. По-перше, церква втратила свою особисту свободу і була змушена займатись виконанням державних завдань замість порятунку душ та сприянню побудові Царства Божого

на землі. По-друге, починається розкол між церквою та селянством, яке перестає бачити в образі священика свого захисника.

Висновки: Отже, з аналізу послання Філофея можна зробити наступні висновки стосовно політичного аспекту ідеологеми «Москва – Третій Рим».

По-перше, можливість втілення Царства Божого на пряму пов'язується з існуванням православної церкви, яка його вміщує. Лише православна церква зберігає чистоту віри, отже, лише правитель, що сповідує православ'я, може претендувати на реалізацію зазначеної ідеологеми. Це виключає можливість інтерпретації ідей Філофея католицькою та протестантською церквами.

По-друге, православна церква може реалізувати свою місію лише в християнській державі, в союзі з царською владою, тому проблема розбудови «симфонії» світської та церковної влади є вирішальною для реалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим». Саме тому неможливість встановлення таких взаємин між патріархом Ніконом та царем Олексієм Михайловичем і призводить до церковного розколу в Російській православній церкві. Розкол руйнує довіру до царя як захисника чистоти православної віри. Він дозволяє грецьким єпископам судити російського патріарха. Патріарх Нікон, у свою чергу, посягнувши на владу царя, втрачає можливість бути духовним авторитетом. Ідеологема стає надбанням старовірів, а не ідеологією Російської православної церкви. Секуляризація, здійснена Петром I, взагалі ставить питання стосовно християнського характеру його держави, яка має небагато спільного з консервативним Московським князівством.

По-третє, цар виступає захисником православної церкви та її прав. Філофей покладає на царя обов'язок дбати про стан церков та монастирів, контролювати поведінку та вчинки священиків. Найяскравіше цей аспект буде реалізований під час правління Івана IV,

який проголосив собі право виправляти душі підданих та нести персональну відповідальність перед Богом за духовний стан своєї держави. На думку Філофея, православна церква має діяти в інтересах людей.

Література:

1. Асонов Н. *Византизм и российская власть: уроки и смыслы* / Н. Асонов. // *Власть*. – 2010. – № 9. – С. 26–29.
2. *Библиотека литературы Древней Руси* / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 2000. – Т. 9: *Конец XIV – первая половина XVI века*. – 566 с. – Режим доступу до джерела: <http://lib.pushkijdom.ru/Default.aspx?tabid=4887>
3. Горский А. А. *Представления о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века)* / А. А. Горский. // *Царь и царство в русском общественном сознании: Сб. ст. Редкол.: Горский А. А. (отв. ред.) и др.* – М.: РАН. Ин-т рос. истории, 1999. – С. 17 – 37.
4. Гребенкин А. Н. *Генезис и развитие самодержавця в России* / А. Н. Гребенкин. // *Вестник государственного и муниципального управления*. – 2015. – № 1 (16). – С. 149–156.
5. Долгих Н. В. *Политические мысли и правовые идеи Древней Руси* / Н. В. Долгих. // *Science Time*. – 2014. – № 7. – С. 95–104.
6. Ивакин Г. А. *Традиционализм как основа российской государственности (к истории формирования отечественной консервативной идеи)* / Г. А. Ивакин. // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 4 (30): в 3-х ч. – Ч. 1. – С. 88-91.

7. Лурье С. В. *Община, империя, православие в русской этнической картине мира XV – XVI веков* / С. В. Лурье. // *Отечественные записки*. – 2001. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела: <http://www.strana-oz.ru/2001/1/obshchina-imperiya-pravoslavie-v-russkoj-etnicheskoj-kartine-mira-xv-xvii-vekov>
8. Лурье С. В. *Российская империя как этнокультурный феномен* / С. В. Лурье // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 1. – С. 56–64.
9. Ляхова Е. А. *Особенности взаимоотношений православной церкви и централизованного государства (самодержавца) в XVI в.* / Е. А. Ляхова. // *Современные проблемы науки и образования*. – 2012. – № 3. – С.
10. Новикова Л. И. *Три модели развития России* / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. – М.: ИФ РАН, 2000. – 272 с.
11. Оболенский Д. Д. *Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов* / Д. Д. Оболенский. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.
12. Сеницына Н. В. *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV – XVI вв.)* / Н. В. Сеницына. – М.: Изд-во «Индрик», 1998. – 416 с.
13. Стремоухов Д. *Москва – Третий Рим: источники доктрины* / Д. Стремоухов. // *Из истории русской культуры*. – Т. II. – Кн. 1. *Киевская и Московская Русь* / Сост. А. Ф. Литвина, Б. А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 2002. – С. 425–444.
14. Успенский Б. А. *Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)* / Б. А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 668 с.

15. Шмурло Е. Ф. Курс русской истории / Е. Ф. Шмурло; Отв. ред. акад. РАО А. А. Корольков. [Рос. акад. образования. Сев.-Зап. отделение]. – СПб.: Алатай, 1999. – Т. 2. Русь и Литва. – 442 с.

References:

1. Asonov N. *Vizantizm i rossiyskaya vlast: uroki i smysly* / N. Asonov. // *Vlast*. – 2010. – № 9. – С. 26–29.

2. *Biblioteka literatury Drevney Rusi* / RAN. IRLI; Pod red. D. S. Likhacheva, L. A. Dmitrieva, A. A. Alekseeva, N. V. Ponyrko. – SPb.: Nauka, 2000. – Т. 9: *Konets XIV – pervaya polovina XVI veka*. – 566 с. – *Rezhim dostupu do dzherela:*

<http://lib.pushkijdom.ru/Default.aspx?tabid=4887>

3. Gorskiy A. A. *Predstavleniya o “tsare” i “tsarstve” v srednevekovoy Rusi (do serediny XVI veka)* / A. A. Gorskiy. // *Tsar i tsarstvo v russkom obshchestvennom soznanii* : Sb. st. Redkol.: Gorskiy A. A. (otv. red.) i dr. – M.: RAN. *In-t ros. istorii*, 1999. – С. 17–37.

4. Grebenkin A. N. *Genezis i razvitie samodержavtsya v Rossii* / A. N. Grebenkin. // *Vestnik gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniya*. – 2015. – № 1 (16). – С. 149–156.

5. Dolgikh N. V. *Politicheskie mysli i pravovye idei Drevney Rusi* / N. V. Dolgikh. // *Science Time*. – 2014. – № 7. – С. 95–104.

6. Ivakin G. A. *Traditsionalizm kak osnova rossiyskoy gosudarstvennosti (k istorii formirovaniya otechestvennoy konservativnoy idei)* / G. A. Ivakin. // *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*. – Tambov: Gramota, 2013. – № 4 (30): v 3-kh ch. – Ch. 1. – С. 88-91.

7. Lure S. V. *Obshchina, imperiya, pravoslavie v russkoy etnicheskoy kartine mira XV – XVI vekov* / S. V. Lure. // *Otechestvennye zapiski*. – 2001. – № 1. – [Yelektronniy resurs]. – *Rezhim dostupu do dzherela:*

<http://www.strana-oz.ru/2001/1/obshchina-imperiya-pravoslavie-v-russkoy-etnicheskoy-kartine-mira-xv-xvii-vekov>

8. Lure S. V. *Rossiyskaya imperiya kak etnokulturnyy fenomen* / S. V. Lure // *Obshchestvennye nauki i sovremennost.* – 1994. – № 1. – S. 56–64.
9. Lyakhova Ye. A. *Osobennosti vzaimootnosheniy pravoslavnoy tserkvi i tsentralizovannogo gosudarstva (samoderzhavtsya) v XVI v.* / Ye. A. Lyakhova. // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya.* – 2012. – № 3. – S.
10. Novikova L. I. *Tri modeli razvitiya Rossii* / L. I. Novikova, I. N. Sizemskaya. – M. : IF RAN, 2000. – 272 s.
11. Obolenskiy D. D. *Vizantiyskoe sodruzhestvo natsiy. Shest vizantiyskikh portretov* / D. D. Obolenskiy. – M. : Yanus-K, 1998. – 655 s.
12. Sinitsyna N. V. *Tretiy Rim. Istoki i evolyutsiya russkoy srednevekovoy kontseptsii. (XV – XVI vv.)* / N. V. Sinitsyna. – M.: Izd-vo «Indrik», 1998. – 416 s.
13. Stremoukhov D. *Moskva – Tretiy Rim: istochniki doktriny* / D. Stremoukhov. // *Iz istorii russkoy kultury.* – T. II. – Kn. 1. *Kievskaya i Moskovskaya Rus* / Sost. A. F. Litvina, B. A. Uspenskiy. – M.: Yazyki russkoy kultury, 2002. – S. 425–444.
14. Uspenskiy B. A. *Tsar i patriarkh: kharizma vlasti v Rossii (Vizantiyskaya model i ee russkoe pereosmyslenie)* / B. A. Uspenskiy. – M.: Yazyki russkoy kultury, 1998. – 668 s.
15. Shmurlo Ye. F. *Kurs russkoy istorii* / Ye. F. Shmurlo; Otv. red. akad. RAO A. A. Korolkov. [Ros. akad. obrazovaniya. Sev.-Zap. otd-nie]. – SPb.: Alateya, 1999. – T. 2. *Rus i Litva.* – 442 s.